

5. Вячорка В. Р. Асаблівасці лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы Заходняй Беларусі // Беларуская лінгвістыка. Мінск, 1986. Вып. 30. С. 50–54.
6. Германовіч І. К. 3 гісторыі нармалізацыі беларускай літаратурнай лексікі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1961. № 3. С. 87–96.
7. Германовіч І. К. Паланізмы ў беларускай літаратурнай мове 20-х – першай палове 30-х гадоў XX ст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1962. № 2. С. 86–97.
8. Германовіч І. К. Лексічныя дыялектызмы і наватворы ў беларускай літаратурнай мове 20–30-х гадоў XX ст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1963. № 1. С. 110–120.
9. Германовіч І. К. Нормализация лексики белорусского литературного языка в 20–30-х годах XX ст.: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1963.
10. Гуліцкі М. Ф. Беларуская савецкая тэрміналагічная лексікаграфія (20–30-я гады) // Беларуская мова. Вып. 7. 1980. С. 131–138.
11. Крамко І. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч; рэд. А. І. Жураўскі. Т. 2. Мінск, 1968.
12. Красней В. П. Да пытання аб вывучэнні беларускай тэрміналагічнай лексікі 1920-х гг. // Веснік БДУ. Сер. 4. 1984. № 3. С. 13–17.
13. Красней В. П. Пошукі прынцыпаў і шляхоў выпрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 1920-х гг. // Беларуская мова. Вып. 13. 1985. С. 31–41.
14. Шакун Л. М. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1960.
15. Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1963.
16. Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1984.
17. McMillin A. B. Рэц. на: І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. Мінск : Навука і тэхніка, 1968. Т. 2 // Journal of Byelorussian Studies. Vol. II. 1969. No. 1. P. 115–117.

В. А. Зразікава,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ

Семантычная класіфікацыя індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў

Пытанне аб месцы новых слоў у лексічнай сістэме мовы, прынцыпы іх класіфікацыі заўсёды прыцягвалі ўвагу лінгвістаў. Новыя лексемы адлюстроўваюць не толькі ўнутраныя заканамернасці развіцця мовы, але і тыя змены, якія адбываюцца ў ёй пад уплывам разнастайных экстралінгвістычных фактараў. Разам з тым працэс узнікнення і функцыянавання новых адзінак патрабуе пастаяннай сістэматызацыі і верыфікацыі. Таму вывучэнне семантыкі індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў (аказіяналізмаў) як асобнага тыпу новых слоў, у якім рэалізуюцца патэнцыяльныя магчымасці мовы, знаходзіцца сярод актуальных пытанняў сучаснай лінгвістыкі.

У беларусістыцы аказіяналізмы даследаваліся галоўным чынам у словаўтваральным аспекце (Г. І. Басава, І. П. Казейка, А. В. Солахаў, М. В. Шабовіч і інш.). Праблема семантычнага аналізу інавацый застаецца маладаследаванай. У аснову прапанаванай класіфікацыі аказіяналізмаў упершыню пакладзены не структурны (ён выконвае ролю дапаможнага), а семантычны ас-

пект, заснаваны на розных тыпах сэнсавай сувязі аўтарскіх неалагізмаў з першаасновамі. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што характар семантычнай суаднесенасці аказіяналізмаў з утваральнымі лексемамі абумоўлены спецыфікай іх кантэкставага ўжывання.

У адпаведнасці з семантычнай класіфікацыяй можна вылучыць аказіяналізмы з экспліцытнай (прамой, выразнай) і з імпліцытнай (апасродкаванай, асацыятыўнай) актуалізацыяй семантыкі. У якасці ілюстрацыйнага матэрыялу выкарыстаны індывідуальна-аўтарскія неалагізмы, выяўленыя ў мове беларускай мастацкай літаратуры першай паловы XX стагоддзя. Пры цытаванні твораў захаваны моўныя асаблівасці арыгіналаў.

Экспліцытная актуалізацыя семантыкі ўласцівая аказіянальным адзінкам, лексічныя значэнні якіх заснаваны на яўнай, выразнай сэнсавай сувязі з утваральнымі асновамі: *вяшчунны* ‘які што-небудзь прадказвае’: *Матора вяшчунныя песьні / Хай счуюць, дзе дні ліхалецця...* (М. Чарот); *грайкі* ‘які звонка гучыць’: *Жальцеса, грайкія струны, / Рэхам расходзьцеса ўдаль...* (Я. Купала); *пірамідзіць* ‘узнімацца ў форме піраміды’: *Празрыста звоняць вадамёты, між ёлак пірамідзіць пыл* (У. Дубоўка); *штогодзіць* ‘адзначаць штогод’: *Сьвяткую дубэльты сваіх выгнаньняў, / як зялёнае сьвята штогодзіць народ* (У. Дубоўка); *уснежаны* ‘ўсланы снегам’: *Давялося мне быць ў краі чараў, / дзе узвышышы ўснежаных гор зорка сочаць нямыя абшары* (А. Гурло).

Большасць аказіяналізмаў з экспліцытнай актуалізацыяй семантыкі складаюць простыя па структуры новаўтварэнні. Як правіла, семантычныя кампаненты такіх адзінак выразна матывуюцца марфалагічнымі, г.зн. суадносяцца са значэннем кораня і адпаведных афіксаў: *бяздроўе* ‘адсутнасць запasu дроў’, *заістужыць* ‘уплесці істужкай’, *лірнічаць* ‘іграць на ліры’ і іншыя. Семантыку падобных лексем можна вызначыць шляхам спасылкі на значэнне адпаведнай першаасновы, паколькі аказіяналізм уключае ў сябе зыходную адзінку не толькі фармальна, але і змястоўна, адрозніваючыся ад яе семантычным кампанентам, выражаным дэрывацыйным фармантам, які і складае дыферэнцыяльную частку слова.

Аднак семантыку некаторых аказіяналізмаў не заўсёды магчыма суаднесці са структурным члененнем слова: *бяздноўе* ‘нябесная бездань, глыбіня’, *жвірыцца* ‘рассыпацца’, *паўднёвісты* ‘зацішны, спакойны’. Сувязь індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў з лексічнымі першаасновамі можа ўзыходзіць і да пераносных значэнняў апошніх: напрыклад, *язычыць* ‘трапятаяць, як языкі полымя’. Матывацыя пераносным значэннем характэрна і для складаных па структуры аказіяналізмаў: напрыклад, *векасівы* ‘стары’, *сэрцагрэйны* ‘які сагравае сэрца’.

Сэнсавая структура аказіяналізмаў можа ўключаць і кампаненты стылістычнага ці эмацыянальна-ацэначнага характару, якія складаюць каната-тыўную частку лексічнага значэння: *адлюдак, бабкам, дармажэрца, нікудышка, трыбуніць*.

Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы з экспліцытнай актуалізацыяй семантыкі часцей за ўсё выкарыстаны з намінацыйнымі мэтамі, у прыватнасці, для перадачы праз аўтарскі аднаслоўны адпаведнік апісальнай канструкцыі:

панадмор'е 'прастора па-над морам', шпаркабег 'імклівы, хуткі рух', абамунічыць 'забяспечыць амуніцыяй', абязмоцніць 'пазбавіць моцнасці', адкаваліць 'аддзяліць на кавалкі' і інш. Аднак стварэнне падобных наватвораў можа быць абумоўлена і іншымі задачамі: каб ужыць больш выразную паводле эмацыянальнай насычанасці і аўтарскай ацэнкі лексему (*маўкліня, першакветка, песнябай*), захаваць паэтычную рыфму (*слугач, спель*).

Аказіяналізмы з імпліцытнай актуалізацыяй семантыкі пазбаўлены непасрэднай, прамой сувязі з названымі імі з'явамі, прадметамі, характарыстыкамі, працэсамі рэчаіснасці: яны ўзнікаюць у выніку вобразнага, асацыятыўнага ўспрымання свету. Вызначыць іх семантыку зыходзячы толькі са значэнняў састаўных кампанентаў і заканамернасцей іх спалучэння ў межах пэўнага тыпу немагчыма. Сэнсавое збліжэнне падобных адзінак з зыходнымі лексэмамі заснавана на фармальнай, асацыятыўнай сувязі слоў, што нярэдка прыводзіць да непрадказальнасці, няпэўнасці семантычнай структуры аказіяналізмаў: *санцавейны* 'які прыносіць надзею': *Прышоў я да цябе [жыццё] / ў надранні / эры, / прышоў з пакрыўджанай сям'і. / У сонцавейнае сяўбе / пачуў octave радасці* (Я. Пушча); *залучыніць* 'узнікнуць у памяці': *Успаміны, часам, залучыняць...* (Ю. Лявонны); *засцюжыць* 'ахаладзец (перан.), стаць абыякавым': *Будзі шуканні новага ў стылі, / пакліч на спрэчкі думнае грамадства, / Каб на здабытках даўніх не застылі, / каб не засцюжылі у іх мастацтва* (У. Дубоўка); *карнаваліць* 'шумліва рухацца (пра моцны паток вады)': ... *калі рака пад лёдам карнаваліць, – ўбярэцца хутка ў зелень берагі* (С. Хурсік).

Як адзначае А. Г. Лыкаў, семантычная пераемнасць паміж утваральнай і вытворнай асновамі кананічных адзінак робіць іх сэнс цалкам акрэсленым і зразумелым, аказіяналізмы ж, асабліва з высокай ступенню вобразнасці, «змяшчаюць не значэнне, а хутчэй за ўсё намёк на значэнне, інтэрпрэтацыя якога ў вялікай ступені абумоўлена індывідуальным успрыманнем атрымальніка маўлення» [4, с. 68–69]. Таму вызначэнне лексічнага зместу такіх інавацый мае ў пэўнай меры верагоднасны характар.

Метафарычная (імпліцытная) матывацыя ў большай ступені ўласцівая аўтарскім кампазітаўтварэнням, найперш назоўнікам і прыметнікам:

Драбнаслой: *Калыхаў дрэвы вецер, / Песні сінія хвоя / Каля звонкага сэрца / Апляла драбнаслоем. / Таму ведае [скрыпка] сёння / вуснаў шопат гарачы, / як хто ноччу бяссоннай / весяліцца ці плача...* (М. Танк).

Значэнне гэтага аказіяналізма магчыма патлумачыць апісальна: хвоя «ўпляла» ў сваю драбнаслойную (са шчыльнымі гадавымі кольцамі) драўніну сінія (нарачанскія) песні. Стаўшы скрыпкай (менавіта з драбнаслойнай драўніны робяцца скрыпкі), яна захавала гэтыя песні, чуты ёю «шопат вуснаў гарачы», бачаныя слёзы і весялосць. Выраз «аплесці драбнаслоем» набыў у вершы ідыяматычнасць: увабраць людскія пачуцці, перажыванні.

Вершапоцёмкі 'незразумеласць, мудрагелістасць вершаў': *Гэтакія поэзіішкі і поэцішкі – / Насмарк вершатворыі ўсёпоэтавай... / Нос разаб'еш у вершапацёмках, / Калі пройдзеш па палёх газэтавых* (А. Звонак).

Лексічны змест аказіяналізма заснаваны на пераносным ужыванні яго другога кампанента (параўн.: *поцёмкі лесу і поцёмкі верша*). Складанне набывае выразную стылістычную афарбоўку і перадае іранічна-зневажальныя адносіны аўтара да прадмета апісання.

Залатаструнне ‘шалайсценне жоўтай лістоты’: *Не шумі, бяроза, з клёнамі пад пуняй / ня хістайся веткамі наўслонь. / Трымціць, заходзіцца золатаструнне, / лісты люляюць ласку слоў... / Ліе зарніца колеры ў крыніцу / і золата асеньніх ліп* (Я. Пушча).

Срэбрацвецень ‘ззянне месячнага святла’: *Люблю я ноч на сенакосе, / У срэбрацвецені кусты...* (П. Трус).

Чарнамор’е ‘паветраная плынь, якая павольна рухаецца, плыве, нібы марская гладзь’: *Сонца – ветразь, а вецер – матрос, / на шляху чорнамор’я нябёс* (М. Лужанін).

Прыведзены кантэкст дазваляе зрабіць вывад, што семантыка гэтага назоўніка ўзыходзіць да аўтарскіх асацыяцый: *неба – Чорнае мора* (схаванае параўнанне).

Чарнаснежны ‘беспрасветны ад снежнай навалы’: *І змагацца стаў угоры / З бураю мяцежнай... / Рэжа крыльлямі узоры / Ў небе чорнасьнежным* (М. Чарот).

У семантычнай структуры аказіяналізма рэалізавана сімвалічнае значэнне прыметніка *чорны* ‘змрочны, беспрасветны’, што ў цэлым узмацняе ступень вобразнасці і экспрэсіўнасці гэтага складання (параўн. з узуальным кампазітам *беласнежны*). Магчыма, з’яўленне аказіяналізма прадвызначыў папярэдні кантэкст, у якім ужыта словазлучэнне *мяцежная бура*.

Разгледжаныя аказіянальныя ўтварэнні яскрава адлюстроўваюць аўтарскую індывідуальнасць, праз якую ўстанаўліваюцца новыя, нечаканыя сувязі паміж з’явамі і паняццямі рэчаіснасці, часта даволі далёкімі па семантыцы. Па сваёй структуры і прынцыпах аб’яднання кампанентаў яны амаль не адрозніваюцца ад кананічных (параўн.: *залатавокі і сінявокі, чарнаснежны і беласнежны*). Іх аказіянальнасць мае не словаўтваральны, а пераважна лексіка-семантычны характар, паколькі яны з’яўляюцца вынікам незвычайнага (з пункту гледжання сэнсу) спалучэння кампанентаў у слове, што абумоўлена метафарычным ужываннем аднаго – *вастраспінны* (абвал), *зеленагрывы* (прастор), *меднавокі* (ракета), *срэбраногі* (бярозка) або кожнага са структурных элементаў: *залатазвонны* (сум), *санцакрылы* (маяк). Метафарызацыя ператварае такія адзінкі ў выразны сродкам стварэння арыгінальных мастацкіх вобразаў. Яны часта выкарыстоўваюцца ў ролі эпітэтаў (*зарнакрылае каханне, златаіскрае імкненне, цёмнавірыя песні, ясназорая мэта*), уваходзяць у склад аўтарскіх перыфраз (*агнячырваная мятла – сонца, шумнакрылы сокал – юнацтва, яснавейнае ранне – дзяцінства*).

У аснове метафарызацыі аўтарскіх кампазітаў часцей за ўсё знаходзіцца аўтарскі перанос паводле знешняга падабенства з’яў (*сінябровы вечар* ‘з сінімі хмарамі-палосамі, якія плывуць над гарызонтам пасля заходу сонца, нагадваючы сабой абрысы броваў’) або аўтарскае параўнанне (*шаўкатканае поле* ‘ўза-

ранае так, нібы на ім вытканы шаўковыя ўзоры»), выявіць якія дапамагае кантэкст. У такіх выпадках семантычная структура аказіяналізмаў змяшчае тыя кампаненты, якія не ўваходзяць непасрэдна ў значэнні матывавальных слоў, а належаць да сэнсавых асацыяцый. Напрыклад, патлумачыць значэнне прыметніка *златазубы* можна толькі шляхам апісання тых асацыяцый, якія ўзнікаюць у дачыненні да гэтага аказіяналізма і паяснёнага назоўніка *горад* – ‘з зіхацістымі вострымі дахамі, падобнымі да формы зубоў’.

Аддаленасць семантычнага напаўнення простага па структуры аўтарскага неалагізма ад яго ўнутранай формы часцей за ўсё звязана з метафарызацыяй адпаведнай першаасновы: *віхурасць* ‘імклівасць’, *вясновасць* ‘абноўленасць’, *забруснічыць* (сонца) ‘зрабіць чырвоным, як колер брусніц’, *завейнасць* ‘кругаварот падзей, які нагадвае снегавую мітульгу’, *кадрыліць* (пра жней) ‘жаць, раз-пораз згінаючыся і разгінаючыся’, *лявоніць* (месяц) ‘мільгаць, як у танцы, то знікаючы, то зноў паказваючыся’, *наігольчыцца* (крыгалом) ‘пра крыгі, якія панаязджалі адна на адну і іх вострыя краі павыступалі, узняліся ўверх’. Сама па сабе зыходная лексема не мае пераноснага значэння, а метафарызуецца толькі ў працэсе дэрывацыі новаўтварэння як вынік індывідуальна-аўтарскага пераносу. Апісанне семантыкі падобных інавацый у высокай ступені абумоўлена разважаннямі над іх зместам.

Семантыка аказіяналізма часам настолькі аддалена ад значэнняў яго зыходных складнікаў, што патлумачыць наватвор можна толькі шляхам «рэканструкцыі» аўтарскіх асацыяцый, якія яго спарадзілі. Так, летняя спёка, асацыіруючыся ва ўяўленні паэта з вогненным патокам расплаўленай сталі, выклікала нараджэнне неалагізма *вогнясталь* ‘гарачыня’: *І сыпле промень вогнясталь / К вачом схілю сярпом далонь я – / І пазіраю моўчкі ў даль / У шыр блакітнага бяздонья* (М. Чарот). Паколькі ў моўнай свядомасці адрасата маўленчы гукавы комплекс узнікае ўпершыню, дапускаем, што чытацкае ўспрыманне аказіяналізмаў можа пэўным чынам разыходзіцца з закладзенымі ў аснову іх стварэння зыходнымі аўтарскімі асацыяцыямі.

Здараецца, што матывацыю стварэння аўтарскага наватвора магчыма патлумачыць вельмі прыблізна. Напрыклад, месца свабоднага, бесклапотнага існавання рыб паэт перадае словам *вальнаселішча*, а гукі, якія ўтвараюць пчолы, збіраючы мёд, – аказіяналізмам *песняпраца*: *А пакуль, ён [Крылан] любіў гэту маці цвядынь, / Гэту вулку сяліб, / Гэту хатку, што грыб; / Але болей любіў рэчкі роднае плынь, / Плюскат срэбны яе, / Вольнаселішча рыб* (М. Грамыка); *У поўдзень сонечны дрэмаю соннаю / Ты [грэчка] калышаш палетку палёў / Песняпрацаю пчол...* (П. Пестрак).

Часам правесці дакладаныя межы паміж аказіяналізмамі з экспліцытнай і імпліцытнай актуалізацыяй семантыкі даволі цяжка, паколькі ў значнай ступені яны залежаць ад індывідуальнага ўспрымання кантэксту. Асабліва выразна гэта відаць у дачыненні да аказіянальных складанняў. Так, падобныя паводле свайго кампанентнага складу аказіяналізмы *санцарусы* ‘сонечны, светлы’ (вясна) і *санцасветлы* ‘які сімвалізуе святло, незгасальнасць’ (Беларусь) былі размеркаваны па розных тыпах матывацыі. Падаецца, што ў першым выпадку значэнне

прыметніка непасрэдна суадносіцца з прадметам апісання, а ў другім – апа-сродкавана, праз вобразнае ўяўленне, калі ў адносінах да спалучанага з ім назоўніка *Беларусь* сема ‘светлы’ набывае новае, сімвалічнае гучанне.

Назіранні сведчаць, што адзін і той жа аказіяналізм у мове мастацкіх твораў можа выкарыстоўвацца некалькі разоў:

Санцавей: 1) ‘сонечнасць; сонечны дзень, сонечнае святло’: *За пракосам пракос выплывае у міг / З мора вечна зялёнай травы... / Касцоў песьціць рукой сонцавей залаты, – / Чэша променем сноп галавы* (М. Чарот); *Сяло схавалася ў тумане; / Патух на вішнях сонцавей, / І толькі доўга ў развітаньні / Над студняй плакаў журавель...* (П. Трус); 2) ‘новае, светлае жыццё’: *З гэтай песьняй паходам мы рушым / Сонцавей у цемры тварыць* (М. Машара.); 3) ‘шчасце, радасць, надзея’: *Хай нальцеца / душа сонцавеем... / закрасуюць / асмуглыя вочы!* (П. Трус); 4) ‘уздым, абуджэнне’: *... крынічыць сэрца гневу муць / і словы ў песьні сонцавеем / бруаць, вірацца і плывуць* (М. Машара.).

Семантычны аб’ём такіх неалагізмаў канкрэтызуецца кантэкстам, у якім яны кожны раз па-новаму раскрываюць адно са сваіх патэнцыяльных значэнняў. Мяркуем, што да ўжытых больш як адзін раз індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў можна ўвесці паняцце **аказіянальных лексіка-семантычных варыянт**. Семантычная варыянтнасць часцей за ўсё абумоўлена выключна сінтагматычным акружэннем слова, а «лексіка-семантычныя варыянты адрозніваюцца адзін ад аднаго сваім лексічным зместам, хоць форма данага слова сама па сабе не змяняецца» [5, с. 32].

Як правіла, сэнсавое напаўненне аказіянальных лексіка-семантычных варыянтаў абাপіраецца на абодва тыпы матывацыі – прамую і пераносную. Такім новаўтварэнням уласцівая экспліцытна-імпліцытная актуалізацыя семантыкі. Пры раскрыцці значэння аказіянальных семантэм (сукупнасці семем, або лексіка-семантычных варыянтаў, адной лексемы) спачатку пададзены семемы з выразнай сэнсавай сувяззю з першаасновай (першаасновамі), а пасля – з адцягненай, асацыятыўнай. Пераважная колькасць аказіянальных семантэм выяўлена сярод аўтарскіх прыметнікаў і дзеясловаў:

Плаўнакрылы: 1) ‘які плаўна, павольна ўзмахвае крыламі’: *... Нібы птушак плаўнакрылых, / Шчасьце сонечнае стрэне...* (А. Александровіч); 2) ‘з няспешным бегам хваль’: *Плаўнакрылы / Сож прыбег / у славіць сілы / КПБ* (А. Александровіч); 3) ‘з павольнымі працяжнымі гукамі’: *Песьняй гучнай, плаўнакрылай / Асьвяжалі свае сілы* (А. Александровіч).

Крынічыць: 1) ‘ліцца, як вада ў крыніцы’: *Дзе нядаўна пад прыгонам / Пот крынічыў на паноў, / Загула сталёвым звонам / Малатарня ў мужыкоў* (П. Трус); 2) ‘цячы, струменіць’: *Тут на старому бруіца / Нёман і хмары паўзуць, / з багнаў крынічуць крыніцы, / ветры трывожна пяюць* (М. Машара); *... крынічыць пад снегам вада* (М. Машара); 3) ‘ледзяніць’: *Гукі тыя, здані той цёмнай ночы / Кроў крынічаць... Млосьць захапляе волю...* (У. Дубоўка); 4) ‘звінець, шумець (як крыніца)’: *Адна рака маўчаць ня хоча: / Крынічыць музыкай усплёскаў* (Я. Падабед); *А горад крынічыць абуджаным гулам* (А. Александровіч); 5) ‘разлівацца, напаўняцца чым-небудзь’: *... Дый на твары*

ў кожнай [дзеўчыны] сьмех гуляе, радасьць крынічыць (М. Нікановіч); 6) ‘бурліць (перан.), праяўляцца з вялікай сілай (пра падзеі, пачуцці і пад.)’: *Што-ж пылаеш, / сэрца, / што крынічыш, кроў?* (У. Дубоўка); *Ў грудзёх жыцьцё бруіць вулканам, / крынічыць кроў уся агнём / Ў радох змаганьнем гартаваных / з усходам сонечным ідзём* (М. Машара); 7) ‘кіпець (перан.), уздзеінічаць з вялікай сілай, падобна крыніцы’: *Ці ж я ня ведаю, ці я ня знаю, / ці я ня сын сваёй сучаснасьці – / жыцьцё крынічыць і музыкі граюць / на лад папасьці ўсё ня шчасьціца* (У. Дубоўка); *Ня год, ня тры і не чатыры / З тае пары прайшлі вякі; / Жыцьцё крынічыць далі вірам, / Мяняе форму і шляхі* (М. Машара); 8) ‘пульсавать, біцца’: *То край зарю палымнее, / крынічыць сэрца гневу муць / і словы ў песьні сонцавеем / бруаць, вірацца і плывуць* (М. Машара); ... *у век наш бурны, навальнічны, / знайшліся ж сэрцы, што крынічыць / жывой крывёй магі б гады* (Н. Арсеннева) і інш.

Паводле нашых падлікаў, аказіяналізм крынічыць вызначаецца найбольшай колькасцю ўжывання. Семантычная шматпланавасць гэтага дзеяслова абумоўлена высокай тропаздольнасцю ўтваральнай лексемы крыніца. Па сутнасці, амаль усе прыведзеныя значэнні аб’яднаны асацыяцыямі, звязанымі з няспынанасцю, сцюдзёнасцю, сілай, энергіяй, напорам крынічнай вады, якая выходзіць, прабівае сабе шлях з-пад зямлі на паверхню. Асобныя значэнні аказіяналізма крынічыць узыходзяць да фразеалагічных спалучэнняў: параўн. здані кроў крыніцаць і кроў ледзянее, стыне ў жылах ‘пра пачуццё жаху, моцнага перапуду’, кроў крынічыць і кроў іграе, кіпіць ‘пра багацце жыццёвых сіл, энергіі’.

Асобную групу слоў з экспліцытна-імпліцытнай актуалізацыяй семантыкі складаюць аўтарскія дэрываты, матываваныя аказіянальнымі першаасновамі. Аднясенне сюды такіх адзінак абумоўлена тым, што семантычная сувязь паміж індывідуальна-аўтарскімі неалагізмамі, матываванымі асновамі неўзуальных утварэнняў, і першаасновамі аказіянальных матыватараў мае дваісты характар. Так, аўтарскі неалагізм успажарыць (кроў) ‘узбудзіць’ звязаны з першаасновай пажар апасродкаванай, асацыятыўнай матывацыяй (імпліцытная актуалізацыя семантыкі), а матываванае ім аказіянальнае ўтварэнне ўспажараны (край) ‘ахоплены пажарам вайны’ – прамой матывацыяй (экспліцытная актуалізацыя семантыкі).

Індывідуальная словатворчасць праяўляецца не толькі ў стварэнні новых лексем, але і ў своеасаблівым ужыванні ўжо вядомых, калі адбываецца перасэнсаванне традыцыйнага значэння слова, змяняецца яго функцыянальна-стылістычнае выкарыстанне. Так узнікаюць семантычныя неалагізмы, выявіць дакладнасць словаўжывання якіх дапамагае кантэкст. Напрыклад, дзеяслоў заснежыць ‘пакрыць, засыпаць снегам’ у мове мастацкіх твораў набывае новае, метафарычнае значэнне ‘пасівец’: ... *А вось як згадаю былое сягоння, / Калі ад памылак заснежылі скроні...* (П. Броўка).

У змесце слова арганічна ўзаемадзеінічае семантычны і прагматычны план выражэння. Калі першы рэалізуе галоўным чынам суадносіны слоў з пазамоўнымі з’явамі (лінгвістычныя аб’екты ўспрымаюцца як дэнататы – сродкі мовы, праз якія ўяўляецца рэчаіснасць), то другі (дадатковы) раскрывае рэсур-

сы слова, звязаныя з яго ўнутрысістэмнымі адносінамі. Аказіяналізмы з’яўляюцца дэнататамі, арыентаванымі ў першую чаргу на арганізацыю мастацкага выказвання, што патрабуе ад іх «выяўлення дадатковых, разлічаных на эфект незвычайнасці, уласцівасцей слова» [3, с. 82].

Лексічнае значэнне аказіяналізмаў мы тлумачым або з дапамогай блізкіх па семантыцы узуальных слоў-адпаведнікаў, або апісальна. Як правіла, выбар таго ці іншага тыпу дэфініцыі залежыць ад ступені навізны зместу неалагізма. У аказіянальных утварэннях размяжоўваюць першасную і другасную (паўторную) лексічную аб’ектывацыю [1, с. 134].

Пры першаснай аб’ектывацыі сэнс аказіяналізма перадаецца шляхам апісання, бо новаўтварэнне абазначае паняцце, якое ў мове не мае адпаведнага наймення: *абамунічыць* ‘забяспечыць амуніцыяй’, *агнявокі* ‘з чырвоным водбліскам’, *ашведзіцца* ‘зрабіцца падобным да шведаў’, *белазаснежыцца* ‘пакрыцца белым снегам’, *вершатворыя* ‘працэс паэтычнай творчасці’, *віхравейны* ‘ўзрушаны, абуджаны віхурай падзей’, *грызапёр* ‘той, хто піша няпраўду, хлусню’, *залатацвет* ‘святло залацістага колеру’, *мнагазор’е* ‘вялікая колькасць зорак на небе’, *нялюдзец* ‘страчваць чалавечае аблічча’, *узлокціцца* ‘абаперціся локцямі’, *фізкультурыцца* ‘займацца фізкультурай’, *ціхабруйны* ‘які ціха, павольна бруіцца’ і інш.

У выніку другаснай аб’ектывацыі ўзнікаюць аказіяналізмы, якія семантычна суадносяцца з адпаведнымі кананічнымі сінонімамі, але адрозніваюцца ад іх новымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі: *гарацешны* ‘гаротны’, *іскрацветны* ‘іскрысты’, *песнябай* ‘пясняр’, *пяцікрылы* ‘пяціканцовы’, *уквеціць* ‘упрыгожыць’, *яснавейны* ‘светлы’ і іншыя. Неабходнасць выразіць праз індывідуальна-аўтарскі неалагізм пэўны канататыўны (ці вобразны) кампанент становіцца прычынай утварэння бінарных семантыка-стылістычных апазіцый: аказіянальнае слова – узуальнае слова [2, с. 12].

Часам семантычны аб’ём аказіяналізма ў роўнай ступені можа быць перададзены як з указаннем матывавальнай прыметы (апісальна), так і шляхам падбору адпаведнага ўзуальнага слова: *адвечністы* ‘які існуе спрадвечна, старажытны’, *асалодлівы* ‘які вызначаецца асаладай, смачны’.

У заключэнне адзначым, што семантычная класіфікацыя аказіяналізмаў заснавана на іх рознахарактарнай сэнсавай сувязі з першаасновай (першаасновамі). Аказіяналізмы з экспліцытнай актуалізацыяй семантыкі вызначаюцца празрыстасцю ўнутранай формы, паколькі іх сэнс непасрэдна ўзыходзіць да значэння матыватара і фарманта (для простых па структуры ўтварэнняў) або адпаведных частак слова (для кампазітаў). Аказіяналізмы з імпліцытнай актуалізацыяй семантыкі маюць словаўтваральна нематываваную сувязь з першаасновамі, якая выходзіць за межы зададзенага структурай слова дэрывацыйнага значэння і абапіраецца ў асноўным на семантычныя асацыяцыі і метафарычнасць. Пры вызначэнні семантыкі такіх слоў немалаважную ролю адыгрываюць тропаздольнасць утваральных лексем і кантэкст.

Аказіяналізмы з’яўляюцца сродкам мастацкай намінацыі і не маюць дакладнага, зафіксаванага ў нарматыўных слоўніках значэння. Таму работа па

вызначэнні семантыкі адметнай лексікі беларускай мовы і яе лексікаграфічнай апрацоўкі бачыцца неабходным і перспектыўным напрамкам далейшых даследаванняў.

1. Габинская О. А. Первичная и повторная лексическая объективация // Научные труды Курского педагогического института. 1976. Т. 62 (155). С. 51–67.
2. Загрузная И. Л. Семантическая и словообразовательная структура окказионализмов в поэзии Н. Асеева: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ленинград, 1983.
3. Литвин Ф. А. Соотношение семантического и прагматического в содержании слова // Проблемы лексикологии: сборник статей / Под ред. А. Е. Супруна. Минск, 1973. С. 72–82.
4. Лыков А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). М., 1976.
5. Уфимцева А. А. Лексическое значение (принцип семиологического описания лексики). М., 1986.

Г. І. Кулеш,

кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ

Беларускія эквіваленты да субстантываў з суфіксам *-тель* у анлайн-слоўніку «Многоязычный словарь юридических терминов»

Суфікс *-тель* з'яўляецца адным з найбольш прадуктыўных суфіксаў рускай мовы пры ўтварэнні субстантываў як са значэннем асобы, так і са значэннем прадмета, сродку дзеяння. Адносна яго паходжання сярод лінгвістаў няма адзінага погляду. Адны лічаць суфікс *-тель* спадчынай індаеўрапейскай моўнай супольнасці, а значыць, і ўсходнеславянскім фармантам, а не пазычным. Аднак пераважная большасць навукоўцаў ацэньваюць марфему як стараславянскую, якая прыйшла на ўсходнеславянскую моўную глебу разам з першымі помнікамі стараславянскага пісьменства [2, с. 80]. З прычыны ўтварэння на народна-дыялектнай аснове новай беларускай літаратурнай мове гэты словаўтваральны сродак неўласцівы. Якія ж адпаведнікі ўтварэнням з суфіксам *-тель* мае беларуская мова? Прасочым гэта на прыкладзе слоў на адну з літар «Многоязычного словаря юридических терминов», напрыклад, на літару П.

У рээстравай частцы слоўніка выяўлены наступныя субстантывы з фармантам *-тель*: *патентообладатель, победитель, подстрекатель, показатель, покупатель, получатель, пользователь, попечитель, поручитель, потребитель, правообладатель, предприниматель, председатель, представитель, преподаватель, примиритель, приобретатель, природопользователь, производитель*¹.

Усе яны, акрамя *показатель*, маюць агульнае значэнне асобы. Утварэнне пералічаных слоў матывуецца асновай інфінітыва, толькі агентыў *председатель*

¹ Аб'ектам назіранняў не з'яўляліся шматкампанентныя тэрміны, у склад якіх уваходзяць субстантывы з суфіксам *-тель* не на літару П, накштальт *подкуп свидетеля, подписи избирателей, права нанимателя, присяжный заседатель*.